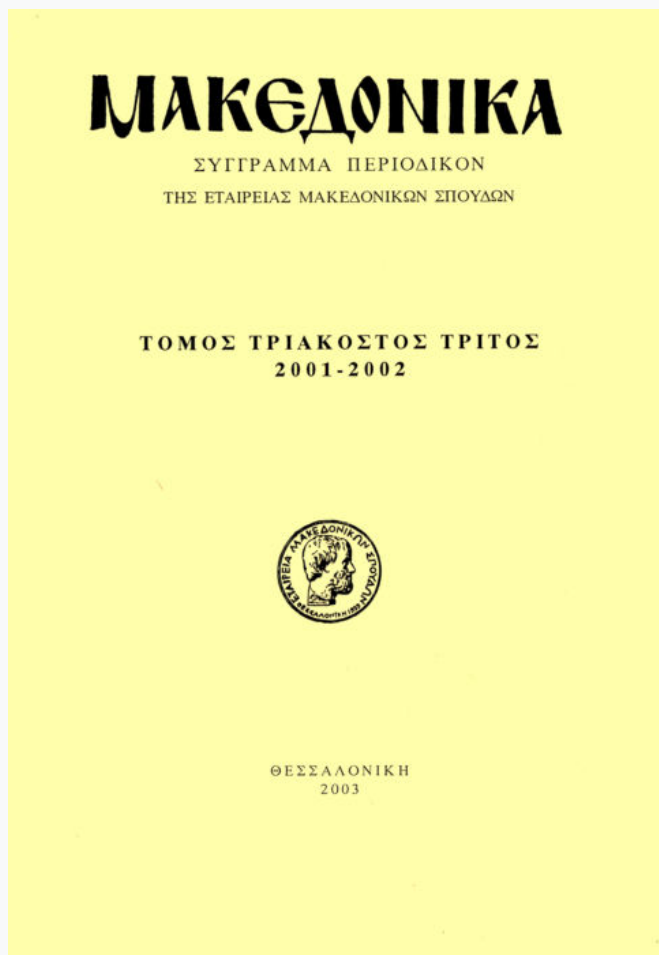

Μακεδονικά

Τόμ. 33, Αρ. 1 (2002)

Παραλειπόμενα του Μακεδονικού Αγώνα από το
αρχείο Παύλου & Ναταλίας Μελά

Ιάκωβος Ζ. Ακτσόγλου

doi: [10.12681/makedonika.283](https://doi.org/10.12681/makedonika.283)

Copyright © 2014, Ιάκωβος Ζ. Ακτσόγλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ακτσόγλου Ι. Ζ. (2002). Παραλειπόμενα του Μακεδονικού Αγώνα από το αρχείο Παύλου & Ναταλίας Μελά. *Μακεδονικά*, 33(1), 141-160. <https://doi.org/10.12681/makedonika.283>

ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΑΓΩΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΠΑΥΛΟΥ & ΝΑΤΑΛΙΑΣ ΜΕΛΑ

— Ένας κρυπτογραφικός κώδικας επικοινωνίας του γραμματέως του εν Μοναστηρίω Γενικού Ελληνικού Προξενείου Ίωνος Δραγούμη, μέσα από πέντε φύλλα αποδείξεων καταβολής χρηματικών ποσών για τις ανάγκες του εθνικού αγώνος στη Μακεδονία.

— Παρουσίαση του στατιστικού πίνακα των ελληνικών Ορθοδόξων εκπαιδευτηρίων της περιοχής Εμπορίου και των πέριξ χωριών, του σχολικού έτους 1902-3, συντεταγμένου υπό του διδασκάλου Ηλία Δημ. Μπουζιώτου εκ Καστοριάς.

Το τμήμα του αρχείου του Παύλου και της Ναταλίας Μελά που χρησιμοποιήθηκε σ' αυτή τη μελέτη βρίσκεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.). Περιέχεται σε δύο φακέλους, οι οποίοι είναι χωρισμένοι σε δεκαέξι υποφακέλους, ανάλογα με τη χρονολογική περίοδο και το θέμα στο οποίο αναφέρεται το αρχειακό υλικό¹.

Μέσα σ' αυτό² περιέχονται μία σειρά από αποδείξεις καταβολής διαφόρων χρηματικών ποσών (δεκατρείς τον αριθμό), οι οποίες αναφέρονται σε δραστηριότητες του αγώνα και τις οποίες υπογράφουν προς τον Ίωνα Δραγούμη³ οι παραλήπτες των χρημάτων. Πέντε απ' αυτές, μετά τη θέση που βρίσκεται η υπογραφή του παραλήπτη, φέρουν υποσημείωση του ιδίου⁴ γραμ-

1. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το αρχείο βλ. Λύντια Τρίχα, καταγραφή Αρχείο Παύλου και Ναταλίας Μελά (φάκελοι 1-16, έγγραφα 1-483), Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1987.

2. Φάκελος Ι, υποφάκελος 6ος.

3. Ο Ίων Δραγούμης τοποθετήθηκε ως γραμματέας στο Γενικό Προξενείο Μοναστηρίου τον Νοέμβριο του 1902, επί προξενείας Σταμάτη Γκιουζέ Πεζά. Γνωρίζοντας αμέσως τον κίνδυνο απελλληνισμού των πληθυσμών της περιοχής από τις ενέργειες των Βουλγάρων κομιτατικών και παρά την αντίδραση του Προξένου Κυπραίου (διαδέχθηκε τον Πεζά το 1903), ο οποίος δεν συμφωνούσε με τις πρωτοβουλίες του, άρχισε να οργανώνει την άμυνα των Πατριαρχικών κοινοτήτων της Γενικής Διοικήσεως Μοναστηρίου (Manastir Vilâyeti). Για την υποστήριξη αυτού του σκοπού, ίδρυσε στο Μοναστήρι το σωματείο «Άμυνα» και επιτροπές του σωματείου με μέλη προκρίτους και εγκρίτους Μακεδόνες σε όλη την περιφέρεια της Δυτικής Μακεδονίας. Παρέμεινε στο Μοναστήρι μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1903, έφυγε και επανήλθε την άνοιξη του 1904 παραμένοντας εκεί μέχρι τις 15.01.1905.

4. Το γεγονός ότι πρόκειται για γραφή του Ίωνος επιβεβαιώνεται με την παραβολή του γραφικού χαρακτήρα των υποσημειώσεων των αποδείξεων με τον γραφικό χαρακτήρα ενυπόγραφης επιστολής του ιδίου, της 26ης Ιουνίου 1897, που απευθύνει από τη Λαμία προς την αδελφή του Ναταλία και περιλαμβάνεται στο αρχείο.

μένη με κρυπτογραφικό κώδικα, η οποία επεξηγεί τον πραγματικό λόγο διάθεσης του συγκεκριμένου χρηματικού ποσού. Οι πέντε αυτές αποδείξεις έχουν κατατεθεί από τη 12η Απριλίου έως την 30ή Απριλίου 1903. Η τρίτη κατά χρονολογική σειρά (14ης Απριλίου)⁵ φέρει την υπογραφή *† ο Καστορίας Γερμανός* (πρόκειται σαφώς για τον Μητροπολίτη Καστορίας Γερμανό Καρβαγγέλη). Στις τέσσερις από αυτές αναφέρεται ότι έχουν εκδοθεί στο Μοναστήρι.

Ο κρυπτογραφικός κώδικας που χρησιμοποιείται έχει ως βάση το λατινικό αλφάβητο. Στηρίζεται στη χρήση (παράθεση) γραμμάτων από το παραπάνω αλφάβητο που αντικαθιστούν όλα τα γράμματα του ελληνικού αλφάβητου, καθώς και τις διαφθόγγους.

Οι τέσσερις από τις αποδείξεις έφεραν πάνω από τις υποσημειώσεις τα αντίστοιχα ελληνικά γράμματα, (τα σύμφωνα με τον κώδικα, είχαν δηλαδή αποκρυπτογραφηθεί) και το γεγονός της σχετικά εκτεταμένης εγγραφής της 2ης κατά χρονολογική σειρά αποδείξεως, βοήθησε στην αναγνώριση και συγκέντρωση και άλλων κωδικών γραμμάτων, δηλαδή των αντιστοιχούντων λατινικών στο ελληνικό αλφάβητο. Σημαντική βοήθεια προσέφερε ακόμη, μία μονοσέλιδη επιστολή του Ίωνος που βρέθηκε με μία δεύτερη λεπτομερέστερη εξέταση όλου του αρχείου λίγο αργότερα, καταχωρημένη σε άλλον υποφάκελο άσχετο με την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, που όμως έφερε ημερομηνία 5.09.1903 και αναφέρονταν άμεσα σ' αυτόν. Ήταν γραμμένη στη γαλλική γλώσσα και κατά το μεγαλύτερο μέρος της ήταν κρυπτογραφημένη με τον ίδιο κώδικα. Έφερε και αυτή έγγραφη την αποκρυπτογράφησή της. Έτσι ταυτίστηκαν τα υπόλοιπα γράμματα και με αυτά συμπληρώθηκε και διαβάστηκε η υποσημείωση της απόδειξης που δεν είχε αποκρυπτογραφηθεί (αυτή που έφερε ως υπογράφοντα τον Μητροπολίτη Γερμανό) και τρεις λέξεις γραμμένες στο εξωτερικό ενός μικρού σχισμένου ταχυδρομικού φακέλου με αποδέκτη τον Παύλο Μελά⁶.

Η πρώτη απόδειξη της 12ης Απριλίου αναφέρεται στη λήψη από τον υπογράφοντα⁷ του ποσού των είκοσι οθωμανικών λιρών *δια την προμήθειαν εμπορευμάτων*. Ο πραγματικός λόγος της λήψης αυτού του ποσού, γίνεται γνωστός στην υπό κώδικα υποσημείωση *poke ly sijnjejc fjc agecqndnb ly gfn* που διαβάζεται *όπλα και φυσίγγια δια Μεγάροβον κι εδώ*.

5. Απόδειξη 12ης Απριλίου υπογραφή Ναούμ Ι. Καραρζής, 13ης Απριλίου υπογραφή Ιγνάτιος Νικολάου, 28ης Απριλίου υπογραφή Ιωάννης Ζήσης, 30ης Μαΐου Νικόλαος Α. Πύφζας.

6. Ο φάκελος έφερε την εγγραφή *fjcailjbhghcb*, που διαβάζεται *διά Μίχην Ζέζαν*, το ψευδώνυμο δηλαδή του Παύλου Μελά.

7. Ο υπογράφων Ναούμ Καραρζής ήταν στέλεχος της επιτροπής «Αμύνης» της περιοχής Μοναστηρίου. βλ. σχετ. Παύλος Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 153.

Η δεύτερη απόδειξη αναφέρεται στη λήψη ποσού είκοσι οθωμανικών λιρών δι' απρόβλεπτα έξοδα. Η υποσημείωση που ακολουθεί σε ελληνική και υπό κώδικα γραφή (μικτή) εξηγεί ότι τα χρήματα αυτά θα χρησιμοποιούνταν προς δωροδοκίαν *ryqlhb jockjknb ibc aj gojrgqxyb bc ejbj rtnkjnb dykecqjlnb jr rn tnqjnb egqacb*, κι' να εμποδίσουν κι' άλλας *dykecqjlcpr ενεργείας*, που σημαίνει προς δωροδοκίαν Τούρκων υπαλλήλων ίνα μη επιτρέψουν να γίνει σχολείον βουλγαρικών εις το χωρίον Γέρμαν, κι' να εμποδίσουν κι' άλλας βουλγαρικής ενεργείας.

Στην τρίτη απόδειξη, διαβάζουμε ότι ο Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός έλαβε το ποσό των είκοσι οθωμανικών λιρών και πάλι δι' απρόβλεπτους ανάγκας. Ο Ιεράρχης πρωταγωνιστής του αγώνα όμως μόνο «απρόβλεπτες ανάγκες» δεν κάλυψε με τις είκοσι λίρες. Με συμπληρωμένα τα ελληνικά γράμματα στο κρυπτόγραφο *nokc gl lnhcbjpr fjc lcpnrqjcb* κάτω από την υπογραφή του, διαβάζεται *όπλα εκ Κοζάνης δια Καστορίαν*.

Με την επόμενη απόδειξη φαίνεται ότι καταβλήθηκαν στον υπογράφοντα⁸ 21 οθωμανικές λίρες χωρίς να αναφέρεται κάποιος λόγος καταβολής αυτού του ποσού. Από την αποκρυπτογραφημένη γραφή *ajrij rjanqjpr bjlnkc gl sknqbjpr (fjc acjnb)* πληροφορούμαστε ότι το ποσό καταβλήθηκε για μισθόν συμμορίας Νικόλα⁹ εκ Φλωρίνης (δια Μάϊον).

Η τελευταία απόδειξη αναφέρεται στη λήψη ποσού 21 λιρών¹⁰ και ως δικαιολογητικό αναφέρεται αόριστα *δια τον μήνα Ιούνιον*. Η ανάγνωση της κρυπτογράφης υποσημείωσης *ajbjgc jybby fjc skngjcb* μας πληροφορεί ότι επρόκειτο για *μηνιαία Ιουνίου δια Φλώριναν*, πιθανότατα για την κάλυψη των αναγκών συντήρησης κάποιου ενόπλου σώματος.

Από τα έγγραφα που βρίσκονται στο αρχείο δεν έγινε δυνατό να εξευρεθεί η απόδοση του ελληνικού γράμματος Ψ. Αυτό αναγνωρίστηκε όταν στο κυρίως τμήμα του αρχείου¹¹ αναζητήθηκε και βρέθηκε κάποια άλλη εγγραφή του Ίωνος στον ίδιο κώδικα.

Πρόκειται για μία επιστολή¹² με αποστολέα τον Παπασταύρο Κ. Τσιάμο (τον γνωστό ως Παπασταύρο Τσάμη) στον Παύλο Μελά, με ειδήσεις σχετικές

8. Ο υπογράφων Ιωάννης Ζήσης ήταν στέλεχος της επιτροπής «Αμύνης» της περιοχής Φλωρίνης. Τσάμης, *ό.π.*, σ. 153.

9. Πρόκειται για την ομάδα του Ηλία Νικόλα Πίνα, ή Κόλε Πίνα ή Νικόλαου Πινόπουλου όπως ονομάστηκε αργότερα, που καταγόταν από τη Νεγκοβάνη (ν. ον. Φλάμπουρο) Φλωρίνης και είχε δραστηριοποιηθεί στην περιοχή.

10. Ο υπογράφων Νικόλαος Πύρζας ήταν στέλεχος της επιτροπής «Αμύνης» της περιοχής Φλωρίνης. Τσάμης, *ό.π.*, σ. 153.

11. Το κυρίως τμήμα του αρχείου του Παύλου και της Ναταλίας Μελά βρίσκεται στα ιστορικά αρχεία του Μουσείου Μπενάκη. Έχει αριθμό εισαγωγής 176 και αποτελείται από τέσσερις φακέλους.

12. Αριθμός αρχειακού φύλλου 176/50.

με την κατάσταση που επικρατούσε στην επαρχία Καστορίας. Σ' αυτή ο Ίων γράφει μια κρυπτόγραφη σημείωση-σχόλιο (υπάρχει στο γράμμα έγγραφη αποκρυπτογράφησης της δυσανάγνωστη), στην οποία περιέχονται οι λέξεις *geqxcx gy lcrnqjcr* που διαβάζονται *έγραψα του Καστορίας* (αναφέρεται προηγούμενα επωνύμως στον Καραβαγγέλη) και έτσι αναγνωρίστηκε το λατινικό γράμμα X ως αποδίδον το ελληνικό Ψ.

Από τις παραπάνω εγγραφές, δίνεται η αντιστοιχία μεταξύ των δύο αλφαβήτων, η οποία έχει ως εξής:

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

ΚΡΥΠΤΟΓΡΑΦΙΚΟ (ΛΑΤΙΝΙΚΟ) ΑΛΦΑΒΗΤΟ

c d e f g h j i j l k a b m n o q p r j s t x n

Από τη συνολική εξέταση των κρυπτογραφημάτων παρατηρήθηκε ότι:

1. Τα ελληνικά γράμματα η, ι, υ, καθώς και οι ομόηχοι δίφθογγοι (π.χ. ει, οι) αποδίδονται με το λατινικό γράμμα j. Σε κάποιες περιπτώσεις λέξεων που στο γράμμα ι φέρονται διαλυτικά, αυτό παριστάνεται με το γράμμα j που όμως φέρει δύο τελείες επί της κεφαλής.
2. Η ομόηχη του ελληνικού γράμματος ε δίφθογγος αι αποδίδεται και αυτή όπως το γράμμα ε με το λατινικό γράμμα g.
3. Η δίφθογγος ου αποδίδεται με το λατινικό γράμμα y.
4. Για το λατινικό γράμμα e που αποδίδει το ελληνικό γράμμα γ χρησιμοποιείται ο ελληνικός τύπος του πεζού ε και όχι το λατινικό e. Το τελευταίο χρησιμοποιείται σπάνια και μάλλον η χρήση του γίνεται εκ παραδρομής.
5. Το τελικό ζ αποδίδεται όπως και το γράμμα Σ με το λατινικό γράμμα p. Όλα τα γράμματα του λατινικού αλφάβητου που χρησιμοποιούνται γράφονται με πεζούς και όχι κεφαλαίους χαρακτήρες, ανεξάρτητα από το εάν αναφέρονται σε κύρια ονόματα, ξεκινούν μετά από τελεία κ.λπ. Κάποιες φορές, όταν πρόκειται για κύριο όνομα ή αρχή προτάσεως, παρατηρείται μεγέθυνση του εγγραφόμενου πεζού γράμματος.

Στο κυρίως τμήμα του αρχείου βρέθηκε σειρά εγγράφων του Ίωνος, της περιόδου Μαΐου - Ιουνίου 1903 στα οποία το κρυπτογραφικό αλφάβητο διαφοροποιείται από το παραπάνω ως εξής¹³:

13. Ενδεικτικά αναφέρονται τα υπ' αριθμόν 176/51 και 176/53 έγγραφα.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

ΚΡΥΠΤΟΓΡΑΦΙΚΟ (ΛΑΤΙΝΙΚΟ) ΑΛΦΑΒΗΤΟ

c d g β 3 χ j 8 j t L p σ Θ ο L q ζ γ j f h φ ο
 +¹⁴ + + + + + + + + + + + + + + + +

Σ' αυτό, για τα γράμματα του λατινικού αλφαβήτου που αντικαθίστανται χρησιμοποιούνται κάποια γράμματα που μοιάζουν με αυτά της αρχαίας Χαλκιδικής ελληνικής γραφής¹⁵ και αριθμοί.

Παρατηρήθηκε ότι πολλές φορές για την απόδοση των η, ι, υ, κ.λπ., αντί του γράμματος j χρησιμοποιείται το σύμβολο † (προσομοιάζον του λατινικού γράμματος t). Το τελικό ζ αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο που αποδίδεται και το γράμμα σ (Χαλκιδικό ζ). Σε κάποια σημεία, μάλλον λόγω παραδρομής, δεν τηρείται η μονογράμμη απόδοση των διφθόγγων. Έτσι π.χ., αντί της εγγραφής ιζ έχουμε την εγγραφή ιςζή ιςζ που αποδίδει την ελληνική λέξη και.

Στον ίδιο υποφάκελο (έκτο), περιέχεται χειρόγραφος στατιστικός πίναξ των ελληνικών Ορθοδόξων εκπαιδευτηρίων του Εμπορίου¹⁶ και των πέριξ του σχολικού έτους 1902-1903 τον οποίο υπογράφει ως συντάκτης ο Ηλίας Δημητρίου Μπουζιώτης, Καστοριεύς¹⁷.

14. Με το σύμβολο + σημειώνονται τα γράμματα του κρυπτογραφικού κώδικα που διαφοροποιούνται από τον προηγούμενο.

15. Τα γράμματα γάμμα γ, θήτα Θ, λάμδα L και σίγμα ζ. Βλ. σχετ. *Ελευθερουδάκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1, Αθήνα ά.χ., σ. 842.

16. Αναφορά στα σχολεία του Εμπορίου και των πέριξ χωριών χωρίς όμως λεπτομερή στοιχεία κάνει ο Στέφανος Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 182.

17. Καθώς φαίνεται από επιστολές που βρίσκονται στο κυρίως τμήμα του αρχείου Παύλου και Ναταλίας Μελά (έγγραφα 176/103,107, 120, 123), ο Ηλίας Δημητρίου Μπουζιώτης ήταν γνώριμος της οικογενείας Μελά. Γνώριζε επίσης τον Στ. Δραγούμη. Από τις ίδιες επιστολές φαίνεται επίσης ότι το φθινόπωρο του 1903 ο Μπουζιώτης κατέβηκε στην Αθήνα, για κάποιο χρονικό διάστημα, και είχε επαφές με διαφόρους, δρώντες υπέρ του Μακεδονικού Ζητήματος. Από δύο ακόμη επιστολές στο ίδιο τμήμα του αρχείου (έγγραφα 176/100,110) συμπεραίνεται ότι είχε σχέσεις με την εφημερίδα *Σκριπ*. Συμπερασματικά και με βάση τα στοιχεία όλων των παραπάνω επιστολών, ο Μπουζιώτης έπαιξε ρόλο ενδιαμέσου - συνδέσμου για την απόκτηση γενικών πληροφοριών —και δημοσιογραφικού χαρακτήρα— για την κατάσταση που επικρατούσε στη Μακεδονία καθώς επίσης διαφαίνεται και η σημαντική προσπάθεια του να εξασφαλίσει ελληνικά βιβλία από την Αθήνα για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της περιοχής στην οποία υπήρξε δάσκαλος. Η διδασκαλική του ιδιότητα, εκτός από τη στατιστική του (στην οποία εμφανίζεται ως διδάσκαλος στη σχολή αρρένων Εμπορίου) επιβεβαιώνεται από επιστολή του Ν. Καλαρρύτη με ημερομηνία 20 Οκτωβρίου 1903 [βρίσκεται στο κυρίως τμήμα του αρχείου Π. & Ν. Μελά

Ως ημερομηνία σύνταξής του αναφέρει την 25η Μαρτίου 1903 και αποτελείται από δεκαέξι σελίδες καταγραφών. Οι περιοχές στις οποίες αναφέρεται ο πίνακας με τη σειρά που αυτές παρουσιάζονται είναι: *Εμπόριο, Παλαιοχώριον, Λάγγα, Δουρουτλάρ, Φραγκότς, Τρέμπενον, Κόμανον, Τρέπιστα, Χασάνκιοι*¹⁸ και ανήκαν στην Υποδιοίκηση Καγιαλάρ (Kayalar kazasi) της Διοικήσεως Σέρφιτζε (Serfice sancagi)¹⁹.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του πίνακα, στη σχολή αρρένων *Εμπορίου*²⁰ το σχολικό έτος 1902-1903 μαθήτευσαν 21 μαθητές. Οι εγγραφές τους έγιναν από 21 Οκτωβρίου έως 29 Νοεμβρίου του 1902. Δεκαπέντε απ' αυτούς ήταν πατριαρχικοί²¹ και έξι σχισματικοί. Από το Εμπόριο κατάγονταν 19 μαθητές, ένας από τη Δέβρη²² και ένας από την Κωνσταντινούπολη. Τέσσερις μαθητές παρακολούθησαν τα μαθήματα της Γ' τάξης, έξι της Β', τρεις της Α' μεγάλ-

(έγγραφο 176/111) που απευθύνει σε συγγενή του στην Αθήνα. Σ' αυτήν αναφέρεται χαρακτηριστικά [...] Θα ανταμωθεί επίσης και με τον κ. Ηλ. Βουζιότα Καστοριανόν ο οποίος έχει κάμει τον διδλόν (διδάσκαλον) εις τα μέρη μας [...]. Όπως διαφαίνεται από αναφορές του Ίωνος Δραγούμη, ο Μπουζιώτης γνωρίζεται με τον Ν. Καλαρρύτε διότι ο τελευταίος του απευθύνει επιστολή (παραδοτέα μέσω του Ίωνος), καθώς επίσης βρίσκεται σε επικοινωνία με τον Ίωνα. Βλ. σχετ. Ίων Δραγούνης, *Τα Τετράδια του Ίλιντεν*, Αθήνα 2000, σσ. 461, 647-650.

18. Οι νέες ονομασίες (ν.ον.) των περιοχών αυτών είναι: (Εμπόριον) Εμπόριον, (Παλαιοχώριον) Φούρας, (Λάγγα) Μικρολίμνη, (Δουρουτλάρ ή Δουγουτλάρ) Πρόαστειο, (Φραγκότς ή Φραγκόβριστε) Ερμακιά, (Τρέμπενον) Καρδιά, (Κόμανον) Κόμανον, (Τρέπιστα) Αγ. Χριστόφορος, (Χασάνκιοι) Ασβεστόπετρα. Βλ. σχετ. Eberhard Kruger, *Die Siedlungsnamen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Berlin 1984, σσ. 116, 415, 280, 108, 126, 510, 254, 510, 153.

19. Η Υποδιοίκηση Καγιαλάρ (Πτολεμαΐδος) και η Διοίκηση Σέρφιτζε (Σερβίων) υπαγόταν στη Γενική Διοίκηση Μοναστηρίου (Manastir Vilâyeti). Οι αναφερόμενες περιοχές επισημαίνονται επί τμήματος χάρτου, υπό κλίμακα 1 : 200.000, που μορφοποιήθηκε με σύνθεση των σχετικών τμημάτων των στρατηγικών φύλλων χαρτών της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού Ιωάννινα 39° 40', Μοναστήριον 39° 41', Έδεσσα (Βοδενά) 40° 41', Λάρισα 40° 40' και περιέχεται στο παράρτημα.

20. Το Εμπόριον ως χωριό κατοικούμενο από Ορθοδόξους και Σχισματικούς, με πληθυσμό 500 κατοίκους. Βλ. σχετ. Ανδρέας Αρβανίτης, *Η Μακεδονία Εικονογραφημένη*, Αθήνα 1909, σ. 94. Αναφορά στο Εμπόριο και στην εκεί ύπαρξη σχισματικού πληθυσμού έχουμε στο βιβλίο του Σταμάτη Ράπτη, *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος*, σσ. 690-691. Από τον ίδιο αναφέρεται επίσης η παρουσία χότζα που προσεύχεται από μναρέ (ο συγγραφέας εννοεί εξάνη), γεγονός που δηλώνει ότι το Εμπόριο ήταν μικτό χωριό κατοικούμενο και από μουσουλμάνους. Ο D. M. Brancoff κατατάσσει την Υποδιοίκηση Καγιαλάρ στις περιοχές που υπερισχύει πληθυσμιακά το βουλγαρικό στοιχείο. Αναφέρει μάλιστα ότι σύμφωνα με τα επίσημα βουλγαρικά στοιχεία (στατιστική της Εξαρχικής εκκλησίας), στο Εμπόριο υπήρχαν δύο βουλγαρικά σχολεία με 69 μαθητές, στο Παλαιοχώρι ένα δημοτικό με 109 μαθητές και στην Τρέπιστα ένα δημοτικό με 33 μαθητές. Βλ. σχετ. D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa Population Chrétienne*, Paris 1905, σσ. 178-179.

21. Στο χειρόγραφο στην εγγραφή του θρησκειώματος οι μαθητές αναφέρονται ως «Ορθόδοξοι» και ως «σχισματικοί». Εδώ στο κείμενο αντί της λέξεως «Ορθόδοξοι» χρησιμοποιείται — ορθότερα πιστεύουμε —, η λέξη πατριαρχικοί.

22. Ν.ον. Αναρράχη, Kruger, *ό.π.*, σ. 96. Ο Brancoff αναφέρει ότι στη Δέβρη λειτουργούσε ένα βουλγαρικό δημοτικό σχολείο με 69 μαθητές. Brancoff, *ό.π.*, σσ. 178-179.

λης και επτά της α' μικρής. Ο μικρότερος μαθητής είχε ηλικία έξι χρονών και ο μεγαλύτερος 15. Ο μέσος όρος ηλικίας των μαθητών ήταν τα δέκα χρόνια. Αναφορά γίνεται και στη διαγωγή τους. Στην κλίμακα: «αρίστη», «λίαν καλή», «καλή», «σχεδόν καλή», «μετρία», τέσσερις μαθητές φαίνεται ότι είχαν «αρίστη» διαγωγή, έξι «λίαν καλή», επτά «καλή», τρεις «σχεδόν καλή» και ένας «μετρία». Αναφέρεται ακόμη ότι διδάσκαλοι κατά τη διάρκεια εκείνου του σχολικού έτους ήταν οι Ηλίας Δημ. Μπουζιώτης (ο συντάκτης της στατιστικής), Ιωάννης Β. Γιάγκος και Καλλιόπη Λεύρα. Δεν υπάρχει αναφορά στα διδασκόμενα μαθήματα και στις ώρες διδασκαλίας τους.

Στο *Παλαιοχώρι*²³ υπήρχε σχολή αρρένων και σχολή θηλέων. Στη σχολή αρρένων μαθήτευσαν 27 μαθητές, οι οποίοι είχαν εγγραφεί από 23 Οκτωβρίου έως 20 Νοεμβρίου. Απ' αυτούς 23 ήταν πατριαρχικοί και τέσσερις ήταν σχισματικοί. Όλοι κατάγονταν από το Παλαιοχώρι. Εννέα μαθητές είχαν εγγραφεί στην α' μικρή, πέντε στην Α' μεγάλη, τρεις στη Β' και τρεις στη Γ' Τάξη. Αναφέρεται μία ακόμη τάξη με το πεζό γράμμα α, άτονο (μάλλον προπαρασκευαστική)²⁴, στην οποία είχαν εγγραφεί επτά μαθητές. Μικρότερη ηλικία ήταν αυτή των πέντε χρονών και μεγαλύτερη των 15. Ο μέσος όρος της ηλικίας των μαθητών ήταν τα εννιάμισι χρόνια. Στην κλίμακα: «αρίστη», «λίαν καλή», «καλή», «σχεδόν καλή», «μετρία», «μετριωτάτη», πέντε μαθητές είχαν «αρίστη» διαγωγή, 11 μαθητές «λίαν καλή», επτά μαθητές «καλή», δύο «σχεδόν καλή», ένας «μετρία» και ένας «μετριωτάτη». Υπάρχει επίσης αναφορά στα μαθήματα που διδάσκονταν σε κάθε τάξη, τα οποία ήταν για την Γ' θρησκευτικά δύο ώρες, γλωσσικά εννέα ώρες, μαθηματικά δύο ώρες, ιστορικά δύο ώρες, πατριδογραφία δυόμιση ώρες, καλλιγραφία τρεις ώρες και ωδική μία ώρα. Στη Β' τάξη διδάσκονταν θρησκευτικά δύο ώρες, γλωσσικά έξι ώρες, μαθηματικά δυόμιση ώρες, πατριδογραφία δυόμιση ώρες, καλλιγραφία τρεις ώρες και ωδική μία ώρα. Στην Α' μεγάλη διδάσκονταν θρησκευτικά μιάμιση ώρα, γλωσσικά έξι ώρες, μαθηματικά δυόμιση ώρες, πραγματογνωσία τρεις ώρες και ωδική μία ώρα. Στην α' μικρή, διδάσκονταν θρησκευτικά μιάμιση ώρα, γλωσσικά τρεις ώρες, μαθηματικά δύο ώρες, πραγματογνωσία τρεις ώρες και ωδική μία ώρα. Στην α τάξη (προπαρασκευαστική) διδάσκονταν τα μαθήματα της πραγματογνωσίας, των ασκήσεων από το αναγνωστήριο και της αρίθμησης, χωρίς να αναφέρονται οι ώρες διδασκαλίας. Αναφέρεται ως διδάσκαλος ο Ευάγγελος Πα'Ιωάννου (Παπα'Ιωάννου).

Στη σχολή θηλέων αναφέρεται ότι δίδασκε η Αικατερίνη Ιωάννου Μπόρσα. Είχαν εγγραφεί εννέα μαθήτριες από τις 23 Οκτωβρίου έως τις 15

23. Το Παλαιοχώρι αναφέρεται από τον Ράπτη στο βιβλίο του ως *φωλιά Βουλγάρων ληστανταρών*. Βλ. σχετ. Ράπτης, ό.π., σ. 696.

24. Συνηγορούν σ' αυτό η ηλικία των επτά μαθητών (πέντε και έξι χρονών) και τα μαθήματα που διδάσκονταν σ' αυτή την τάξη.

Νοεμβρίου. Όλες κατάγονταν από το Παλαιοχώρι. Οκτώ από αυτές ήταν πατριαρχικές και μία σχισματική. Στην Α' μεγάλη τάξη υπήρχαν τρεις μαθήτριες, στην α' μικρή τρεις και στην α (προπαρασκευαστική) οι τρεις τελευταίες. Η μεγαλύτερη ηλικία των μαθητριών ήταν τα 11 χρόνια και η μικρότερη τα πέντε. Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν τα οκτώ χρόνια. Στην κλίμακα διαγωγής, δύο μαθήτριες είχαν «αρίστη», τέσσερις «λίαν καλή» και τρεις «καλή». Αναφέρεται ακόμη ότι στην Α' μεγάλη τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των θρησκευτικών, γλωσσικών, μαθηματικών, πραγματογνωσίας και ωδικής, στην α' μικρή τα μαθήματα των θρησκευτικών, γλωσσικών, της αρίθμησης και της ωδικής και στην προπαρασκευαστική τάξη τα μαθήματα των ασκήσεων από το αναγνωστήριο και της αρίθμησης, χωρίς να αναφέρονται οι ώρες διδασκαλίας.

Για τη Λάγγα, η εγγραφή αναφέρεται σε σχολή αρρένων και θηλέων. Σ' αυτή είχαν εγγραφεί 15 μαθητές και 13 μαθήτριες από τις 12 Οκτωβρίου έως τις 20 Νοεμβρίου. Όλοι κατάγονταν από τη Λάγγα και ήταν πατριαρχικοί. Η μεγαλύτερη ηλικία μεταξύ των μαθητών ήταν τα 12 χρόνια και η μικρότερη τα πέντε. Ο μέσος όρος της ηλικίας τους ήταν τα οκτώμισι χρόνια. Η μεγαλύτερη ηλικία των μαθητριών ήταν τα δέκα χρόνια και η μικρότερη τα πέντε. Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν τα επτάμισι χρόνια. Από τους μαθητές, τρεις είχαν εγγραφεί στη Β' τάξη, τέσσερις στην Α' μεγάλη, τέσσερις στην α' μικρή και οι υπόλοιποι τέσσερις στην α (προπαρασκευαστική). Επτά είχαν «αρίστη» διαγωγή, πέντε «λίαν καλή», δύο «καλή», ένας «σχεδόν καλή» και ένας «μετριωτάτη». Από τις μαθήτριες, έξι είχαν εγγραφεί στην α' μικρή και επτά στην α (προπαρασκευαστική). Δύο είχαν «αρίστη» διαγωγή, τρεις «λίαν καλή», τέσσερις «καλή», μία «σχεδόν καλή» και τρεις «μετριωτάτη». Το σχολείο ήταν μικτό και μαθητές και μαθήτριες παρακολουθούσαν τα ίδια μαθήματα. Τα μαθήματα που διδάσκονταν στη Β' τάξη ήταν θρησκευτικά, γλωσσικά, μαθηματικά, καλλιγραφία, και ωδική, στην Α' μεγάλη θρησκευτικά, γλωσσικά, μαθηματικά, καλλιγραφία και ωδική, στην α' μικρή θρησκευτικά, γλωσσικά, μαθηματικά και ωδική και στην α τάξη θρησκευτικά, γλωσσικά, αρίθμηση και ωδική. Δεν αναφέρονται οι ώρες διδασκαλίας. Διδάσκαλος της σχολής ήταν ο Ευάγγελος Ιωάννου Μπόρσας.

Στο Δουρουτλάρ²⁵ αναφέρεται ότι υπήρχε σχολή αρρένων στην οποία εκείνο το έτος είχαν εγγραφεί 14 μαθητές, όλοι πατριαρχικοί. Κατάγονταν όλοι από το Δουρουτλάρ. Όλες οι εγγραφές έγιναν στις 20 Νοεμβρίου του 1902. Ο μεγαλύτερος μαθητής είχε ηλικία 14 χρόνων και ο μικρότερος πέντε.

25. Σε σημείωση του συντάκτη της στατιστικής αναφέρεται ότι το χωριό ήταν μικτό. Υπήρχαν 30 οικίες Ορθοδόξων (πατριαρχικών) με 38 οικογένειες και 25 οικίες μουσουλμάνων με 29 οικογένειες. Ο χριστιανικός ναός ήταν αφιερωμένος στη μνήμη του Αγ. Δημητρίου και ιερέας του ήταν ο Παπαγεώργιος.

Τρεις παρακολουθούσαν τα μαθήματα της Β' τάξης, επτά της Α' μεγάλης και τέσσερις της α' μικρής. Απ' αυτούς ένας είχε «αρίστη» διαγωγή, έξι «λίαν καλή» και επτά «καλή». Δεν αναφέρονται τα μαθήματα, ούτε οι ώρες διδασκαλίας. Διδάσκαλος της σχολής αναφέρεται ότι ήταν ο Δημήτριος Ιωάννου Σαμαράς.

Σχολή αρρένων λειτουργούσε και στο Φραγκότς²⁶. Το έτος 1902-3 μαθήτευσαν σ' αυτή 44 μαθητές, όλοι πατριαρχικοί, για τους οποίους όπου αναφέρεται (δεν υπάρχει καθολική αναφορά) κατάγονταν από το Φραγκότς. Η εγγραφή τους στη σχολή έγινε από 20 Σεπτεμβρίου έως 20 Οκτωβρίου. Η ηλικία του μεγαλύτερου μαθητή ήταν τα 14 χρόνια και του μικρότερου τα πέντε. Ο μέσος όρος της ηλικίας των μαθητών ήταν τα οκτώ χρόνια. Τρεις απ' αυτούς πήγαιναν στην Ε' τάξη, δύο στην Γ', δέκα στη Β', δέκα στην Α' μεγάλη και 19 στην α' μικρή. Η διαγωγή 15 μαθητών ήταν «αρίστη», ενός «λίαν καλή», οκτώ μαθητών «καλή» και 20 «σχεδόν καλή». Στην Ε' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των ιερών (θρησκευτικά), γλωσσικά, της ιστορίας, της αριθμητικής και της καλλιγραφίας. Στη Γ' τάξη τα μαθήματα της αναγνώσεως, των ιερών, της αριθμητικής και της καλλιγραφίας. Ανάγνωση, πραγματογνωσία, ιερά, αριθμητική και καλλιγραφία διδάσκονταν στη Β' τάξη. Στην Α' μεγάλη διδάσκονταν τα μαθήματα της αναγνώσεως μεθ' ερμηνείας των λέξεων, της αριθμητικής και της καλλιγραφίας. Τέλος, στην α' μικρή οι μαθητές διδάσκονταν ανάγνωση από αλφαβητάριο. Δεν αναφέρονται οι ώρες διδασκαλίας. Διδάσκαλος ήταν ο Ιωάννης Μάντζος.

Στη σχολή αρρένων Τρεμπένου²⁷ μαθήτευσαν 32 μαθητές, όλοι πατριαρχ-

26. Και εδώ ο συντάκτης του στατιστικού πίνακα παραθέτει πληροφορίες σε υποσημείωση. Το Φραγκότς ήταν μικτό χωριό, στο οποίο υπήρχαν 150 οικίες ορθοδόξων που κατοικούνταν από 250 οικογένειες και 25 μουσουλμανικές οικίες για τις οποίες δεν αναφέρεται ο αριθμός των οικογενειών. Οι εκκλησίες του χωριού ήταν αφιερωμένες στη μνήμη του Αγίου Αθανασίου και του Προφήτη Ηλία και ιερείς τους ήταν οι Παπαϊωάννης και Παπακωνσταντίνος

27. Σε υποσημείωση αναφέρεται και εδώ ο αριθμός των χριστιανικών Ορθοδόξων (πατριαρχικών) οικιών (30) και οικογενειών (35). Έχει διαγραφεί (μάλλον ως άκυρη) η εγγραφή που αναφέρεται σε μουσουλμανικές οικίες και οικογένειες, η οποία όμως είναι αναγνώσιμη: οικίες 70, οικογένειες 70. Ο ναός του χωριού ήταν αφιερωμένος στη μνήμη του Αγ. Νικολάου και ιερέας του ήταν ο Παπαγιώργιος. Στο φύλλο στρατηγικού χάρτου Λάρισα 40° 40' της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού (κλίμακα 1 : 200.000, έκδοση 1910, Λιθογραφείο Γ. Κοντογόνη, Αθήνα), το Τρέμπενο παρουσιάζεται ως αμιγώς τουρκικό χωριό, με τη σχετική ένδειξη (τ). Η (λανθασμένη, εκ των στοιχείων που αναφέρονται παραπάνω) πληροφορία η σχετική με τον χαρακτηρισμό του ως τέτοιο δεν προέρχεται βεβαίως από το εγκυρότατο ίδρυμα χαρτογραφίας *Καίσαρβασιλικό Στρατιωτικό-Γεωγραφικό Ινστιτούτο* της Βιέννης (*Kaiserliches und Königliches Militär-Geographisches Institut*) του οποίου το αντίστοιχο φύλλο (έκδοση 1901) χρησιμοποιεί η ελληνική έκδοση ως χαρτογραφικό υπόβαθρο. Πρόκειται μάλλον για πληροφορία που συνελέγη από ελληνική υπηρεσία για να χρησιμοποιηθεί στη συμπλήρωση των στοιχείων της ελληνικής εκδόσεως των αυτών φύλλων χαρτών. Για την έκδοση των στρατηγικών φύλλων χαρτών του *Καίσαρβασιλικό Στρατιωτικό-Γεωγραφικό Ινστιτούτο* της Βιέννης για τη Βαλκανική (κλίμακα 1 : 200.000) και τη Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού βλ. Ιάκωβος Ζ. Ακτσό-

χικοί. Τριάντα κατάγονταν από το Τρέμπεντο, ένας από τον Κόμανο και ένας από τους Καλτάδες²⁸. Αναφέρεται ότι όλοι προσήλθαν στη σχολή στις 3 Σεπτεμβρίου (1902). Η ηλικία του μεγαλύτερου μαθητή ήταν τα 14 χρόνια και του μικρότερου τα έξι. Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν τα εννέα χρόνια. Δεν έχουμε πλήρη αναφορά για την κατάταξή τους, παρόλ'ότι έξι μαθητές μαθήτευαν στην Ε' τάξη και 12 στη Β' τάξη. Από την εικόνα που παρουσιάζει ο πίνακας το πιθανότερο είναι ότι οι υπόλοιποι μαθητές παρακολούθουν τα μαθήματα της Α' τάξης. Εικοσιοκτώ μαθητές είχαν «αρίστη» διαγωγή και τέσσερις «λίαν καλή». Στην Ε' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των ιερών, γλωσσικά, της αριθμητικής, της ιστορίας, της φυσικής πειραματικής, της γεωγραφίας και της ζωολογίας. Στη Β' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των ιερών, γλωσσικά, της αριθμητικής, της πραγματογνωσίας και της καλλιγραφίας. Ιερά, γλωσσικά, αριθμητική και πραγματογνωσία, ήταν τα μαθήματα που διδάσκονταν στην Α' τάξη. Δεν αναφέρονται οι ώρες διδασκαλίας. Τα μαθήματα δίδασκε ο Αθανάσιος Ι. Χασιώτης.

Επόμενη αναφορά γίνεται στο χωριό Κόμανος. Στη σχολή αρρένων μαθήτευσαν 38 μαθητές από τους οποίους οι 37 ήταν πατριαρχικοί καταγόμενοι από τον Κόμανο και ένας μουσουλμάνος καταγόμενος από την Καστοριά. Καμιά αναφορά δεν έχουμε για τις εγγραφές στη σχολή. Η ηλικία του μεγαλύτερου μαθητή ήταν τα 13 χρόνια και του μικρότερου τα πέντε. Μέσος όρος ηλικίας τους ήταν τα 8,5 χρόνια. Τα μαθήματα της Β' τάξης παρακολουθούσε ένας μαθητής, της Α' μεγάλης έξι και της α' μικρής τριάντα. Δεκαέξι μαθητές είχαν «αρίστη» διαγωγή και 21 «καλή». Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι και ο μικρός μουσουλμάνος Χιλμή Ριφάτ (επτά χρόνων) ήταν ένας από τους μαθητές της α' μικρής τάξεως που επέδειξαν «αρίστη» διαγωγή. Στη Β' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των ιερών, γλωσσικά και της αριθμητικής. Στην Α' τα μαθήματα των ιερών, γλωσσικά, της αριθμητικής και της πραγματογνωσίας. Στην α' μικρή τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα της αριθμητικής, γλωσσικά και της πραγματογνωσίας. Ως διδασκάλισσα αναφέρεται η Κ. Σ. Π' Αθανασίου (Παπαθανασίου).

Στην Τρέπιστα²⁹ υπήρχε σχολή αρρένων και θηλέων (μικτή). Σ' αυτή μαθήτευαν 24 αγόρια και 11 κορίτσια. Μαθητές και μαθήτριες ήταν όλοι πατριαρχικοί και όλοι κατάγονταν από την Τρέπιστα. Καμιά αναφορά δεν γίνε-

γλου, *Η Γενική Διοίκηση (Vilayet) Θεσσαλονίκης το Έτος Εγείρας 1318*, διατριβή επί διδακτορίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2000, σσ. 10-15.

28. Ν. ον. Προσήλιο. Βλ. σχετ. Kruger, ό.π., σ. 185.

29. Και η Τρέπιστα ήταν μικτό χωριό. Σε υποσημείωση του Ηλία Μπουζιώτη αναφέρεται ότι υπήρχαν 35 χριστιανικές οικίες (προφανώς πατριαρχικών) στις οποίες κατοικούσαν 42 οικογένειες και 60 μουσουλμανικές οικίες. Η εκκλησία του χωριού ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Αγ. Νικολάου και ιερέας της ήταν ο Παπαγεώργιος.

ται για τις εγγραφές. Από τους μαθητές, ο μεγαλύτερος είχε ηλικία 15 χρονών και ο μικρότερος πέντε. Ο μέσος όρος της ηλικίας τους ήταν τα εννέα χρόνια. Από τις μαθήτριες, η μεγαλύτερη είχε ηλικία 10 χρονών και η μικρότερη έξι. Ο μέσος όρος ηλικίας τους ήταν τα οκτώ χρόνια. Πέντε μαθητές παρακολουθούσαν τα μαθήματα της Β' τάξης, εννέα τα μαθήματα της Α' μεγάλης και 10 τα μαθήματα της α' μικρής. Όλες οι μαθήτριες παρακολουθούσαν τα μαθήματα της α' μικρής τάξης. Κανένας, μαθητής ή μαθήτρια δεν είχε «αρίστη» διαγωγή. Είκοσι μαθητές και όλες οι μαθήτριες επέδειξαν «λίαν καλή» διαγωγή. Από τους υπόλοιπους μαθητές, ένας επέδειξε «καλή» διαγωγή και τρεις «σχεδόν καλή». Στη Β' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των θρησκευτικών, γλωσσικά, της καλλιγραφίας και της ωδικής. Διαβάζεται επίσης στο χειρόγραφο της στατιστικής το μάθημα των μαθηματικών, το οποίο όμως φέρει διαγραφή. Στην Α' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των θρησκευτικών, γλωσσικά, των μαθηματικών και της ωδικής. Στην α' μικρή τα παιδιά διδάσκονταν αρίθμηση, συλλαβισμό και έκαναν ασκήσεις επί του αλφαβήτου. Δεν υπάρχει αναφορά στις ώρες διδασκαλίας. Ως διδάσκαλος αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Ιωάννου από το Παλαιοχώρι.

Τελευταίο χωριό που αναφέρεται στην στατιστική είναι το Χασάνκιοϊ. Η σχολή αρρένων είχε 20 μαθητές. Για τους τρεις πρώτους αναφέρεται ότι ήταν χριστιανοί Ορθόδοξοι και κατάγονταν από το χωριό. Για τους υπολοίπους δεν γίνεται καμιά αναφορά, καθώς επίσης δεν γίνεται καμιά αναφορά για τις εγγραφές των μαθητών. Ο μεγαλύτερος από τους μαθητές είχε ηλικία 13 χρονών και ο μικρότερος πέντε. Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν τα εννέα χρόνια. Τα μαθήματα της Γ' τάξης παρακολουθούσαν πέντε μαθητές, της Β' τέσσερις, της Α' μεγάλης τάξης δύο, και εννέα της α' μικρής³⁰. Έξι μαθητές είχαν «αρίστη» διαγωγή, ένας «λίαν καλή», επτά «καλή», «σχεδόν καλή» δύο μαθητές, «μετρία» τρεις και ένας είχε επιδείξει «κακή». Στην Γ' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των θρησκευτικών για δύο ώρες, γλωσσικά έξι ώρες, της αριθμητικής για δύο ώρες, της γεωγραφίας για δύο ώρες, της ιστορίας για δύο ώρες και κατήχηση για δύο ώρες. Στη Β' τάξη διδάσκονταν τα μαθήματα των θρησκευτικών για δύο ώρες, γλωσσικά έξι ώρες και αριθμητική για δύο ώρες. Δύο ώρες θρησκευτικά, έξι ώρες γλωσσικά και δύο ώρες αριθμητική, ήταν τα μαθήματα της Α' τάξης. Τέλος στην α' μικρή οι μαθητές διδάσκονταν θρησκευτικά για δύο ώρες, γλωσσικά για έξι ώρες και αρίθμηση για δύο ώρες. Διδάσκαλος ήταν ο Δημήτριος Ματθαίου από το Μοναστήρι.

30. Στον πίνακα οκτώ μαθητές εμφανίζονται να παρακολουθούν την τάξη α πεζό άτομο. Το γεγονός όμως ότι δεν αναφέρονται διδασκόμενα μαθήματα για την τάξη αυτή (όπως γίνεται για όλες τις άλλες τάξεις), και ο αυξων αριθμός τάξεως για τους μαθητές (1-9), οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα ο συντάκτης εκ παραδρομής δεν προσέθεσε τόνους στα α και αναφέρεται σε α' μικρή τάξη.

Παρατηρήσεις - συμπεράσματα, σύμφωνα με τα δεδομένα του στατιστικού πίνακα:

Για τα χωριά Δουρουτλάρ, Φραγκότς, Τρέμπενο και Τρέπιστα, δίνεται ο αριθμός των χριστιανικών Ορθοδόξων οικογενειών. Αυτός είναι αντίστοιχα 38, 250, 35, και 42. Στο Δουρουτλάρ παρακολουθούσαν τη σχολή αρρένων 14 μαθητές. Σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής και της περιοχής, η σχέση μαθητών-οικογενειών μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική. Αντιστοιχούσε ένας μαθητής σε κάθε δυόμιση περίπου οικογένειες του χωριού. Τη σχολή αρρένων του Φραγκότς παρακολουθούσαν 44 μαθητές. Εδώ η αντιστοιχία είναι χαμηλότερη. Σε κάθε πεντέμιση οικογένειες περίπου αντιστοιχούσε ένας μαθητής. Στη σχολή αρρένων Τρεμπένου μαθήτευαν 32 μαθητές και η αντιστοιχία με τις οικογένειες ήταν αρκετά ικανοποιητική: σε κάθε δύο περίπου οικογένειες αντιστοιχούσε ένας μαθητής. Τέλος, στην σχολή αρρένων και θηλέων Τρεπίστας μαθήτευαν 35 παιδιά. Εδώ η αντιστοιχία ήταν πολύ ικανοποιητική. Ένας μαθητής αντιστοιχούσε σε κάθε μία περίπου οικογένεια του χωριού.

Όλα τα σχολεία εκτός αυτού του Εμπορίου (τρίταξιο) είναι μονοτάξια. Στους μαθητές που αναφέρονται ότι παρακολουθούν την ίδια τάξη, παρατηρούνται διαφορές ηλικίας τόσο μεταξύ τους όσο και από χωριό σε χωριό (π.χ. στο Παλαιοχώρι ο μεγαλύτερος μαθητής της Γ' τάξης είναι επτά χρονών, στο Φραγκότς ο μικρότερος μαθητής της ίδιας τάξης ήταν οκτώ χρονών, ενώ την ίδια ηλικία είχε ο μικρότερος μαθητής της Α' τάξης του σχολείου της Λάγγας). Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κατάταξη των μαθητών στις διάφορες τάξεις δεν εξαρτώνταν μόνο από την ηλικία τους, αλλά και από την ικανότητά τους να παρακολουθήσουν τα μαθήματα της συγκεκριμένης τάξης στην οποία εντάσσονταν.

Τα διδασκόμενα κατά τάξη μαθήματα είναι κοινά για τα περισσότερα σχολεία. Συγκριτικά με τα ισχύοντα την ίδια περίοδο στο επίσημο Ελληνικό Κράτος, τα μαθήματα είναι λιγότερα σε κάθε τάξη και υπολείπονται των ωρών διδασκαλίας που ορίζονταν από το ελληνικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα³¹. Από τα σχολεία στα οποία αναφέρονται οι ώρες διδασκαλίας των μαθημάτων, συμπεραίνεται ότι κύριο βάρος δίδονταν στη διδασκαλία των μαθημάτων που είχαν σχέση με τη γλώσσα.

Το γεγονός ότι παιδιά μεγάλης ηλικίας παρακολουθούν μικρές τάξεις (κύρια την Α' μικρή, την Α' μεγάλη) και μιας και ο συντάκτης δεν αναφέρει πουθενά πληροφορίες για τη γλωσσική ταυτότητα των μαθητών, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι κάποιοι από αυτούς προέρχονταν από οικογένειες βλαχωνίων (αναφέρονται κάποια πολύ χαρακτηριστικά επίθετα όπως Λα-

31. Βλ. σχετ. Χριστ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, Αθήνα 1942, σ. 97.

ζάρου, Βλάχου), ή σλαβωνύμων³².

Ο μέσος όρος της βαθμολογίας των μαθητών (όπου αναφέρεται) είναι χαμηλός, μόλις 5.8, γεγονός που μαρτυρεί την αδυναμία των μαθητών και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων των περιοχών αυτών, αλλά υποστηρίζει, μπορούμε να ισχυρισθούμε, και την παραπάνω υπόθεση. Οι μαθητρίες φαίνονται πιό αδύνατες από τους μαθητές και παρακολουθούν τις μικρότερες τάξεις, κυρίως την Α΄, την α΄ μικρή και την α πεζό άτονο (προπαρασκευαστική).

Παρατηρείται επίσης ότι η διαγωγή των μαθητών δεν έχει σχέση με τη βαθμολογία τους και επαγωγικά με την επίδοσή τους στα μαθήματα. Μαθητές με καλή ή σχεδόν καλή διαγωγή έχουν βαθμολογηθεί με δέκα, οκτώ και οκτώμισι, ενώ άλλοι με άριστη διαγωγή έχουν βαθμούς όπως τρία, τέσσερα, δύο, ακόμη και ένα.

Τα στοιχεία που παρουσιάζονται μέσα από αυτή την προσπάθεια του Μακεδόνα διδάσκαλου να καταγράψει το εκπαιδευτικό γίγνεσθαι της περιοχής του είναι σημαντικά για μας, πέρα από τη στενή ιστορική-ερευνητική σημασία της πραγματολογικής προσέγγισης του γεγονότος *πόσα χωριά, πόσα σχολεία, πόσοι μαθητές*, κ.λπ. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου (1903) ξεσπά η «εξέγερση» του Ήλιντεν, γεγονός καθοριστικό για τη ακούσια, πλήρη βιαιών ενεργειών και σκοτεινών ελατηρίων υπαγωγή των πληθυσμών πολλών περιοχών της Μακεδονίας στη βουλγαρική σχισματική εκκλησία. Η ύπαρξη ελληνικών σχολείων στις περιοχές αυτές και η μαθητεία εκεί παιδιών που προέρχονταν από σχισματικές οικογένειες αλλά και σλαβωνύμων (πιθανότατα και σλαβοφώνων ή διγλώσσων), αποδεικνύει τη ζωνρή παρουσία του ελληνόφρονος στοιχείου, αλλά και το πώς, τότε και με ποια μέσα κάποιои από τους πληθυσμούς αυτών των χωριών υποχρεώθηκαν να προσχωρήσουν στην Εξαρχία, όταν το κράτος των Αθηνών αδυνατούσε να αντιληφθεί τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος που αντιμετώπιζε ο Ελληνισμός της Μακεδονίας.

Ο Μακεδόνας διδάσκαλος, κλείνει τη στατιστική του διατυπώνοντας στην τελευταία σελίδα ένα σχόλιο, που —όπως ο ίδιος γράφει—, σκόπευε να απευθύνει σε όλους τους διευθυντές των Αθηναϊκών εφημερίδων της εποχής, το οποίο όμως είναι αλήθεια πολύ σημαντικό, χρήσιμο και επίκαιρο:

Κύριε διευθυντά //

Παρακαλείσθε όπως παύσετε δια της εφημερίδος // σας δημοσιεύοντες ανοησίας και βλακίας δια το Μα // κεδονικόν Ζήτημα, διότι θα έχωμεν επει-

32. Αναφέρεται π.χ. στο χωριό Παλαιοχώρι μαθητής της α΄ τάξης, ηλικίας εννέα χρονών, με μικρό όνομα *Βορίσιος* (εκ του σλαβικού Boris).

σόδια εις // Αθήνας [... ..].

Αρκεί // ότι εκαύσατε και ερημώσατε την Μακεδονίαν // με τας φαντασώδεις διατριβάς σας. //

Αι ευρωπαϊκαί εφημερίδες έχουσι δικαίωμα // να γράφωσιν διότι έχουσι τουλάχιστον ανταποκριτάς. // Σεις ποιόν ανταποκριτήν έχετε; ή τα παιδα // ρέλια τους ρεπόρτερ δια τα καφενεία. //

Δεν απειλώ αλλά σας συνιστώ τούτο // διότι αν σεις έχετε σκοπόν να εκμεταλεύσθε // πότε τον ένα και πότε τον άλλον Μακεδονικόν // σύλλογον, οι Μακεδόνες δεν // έχουσι σκοπόν να γίνουσι περιέγελος. //

Η Μακεδονία καίεται και σεις λόγο // κοπείτε.

Εντροπή σας //

διατελώ //

14 Μαΐου 1904.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιάκωβος Ζ. Ακτσόγλου, *Η Γενική Διοίκηση (Vilâyet) Θεσσαλονίκης το Έτος Εγείρας 1318*, διατριβή επί διδακτορία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ανδρέας Ι. Ασβανίτης, *Η Μακεδονία Εικονογραφημένη*, τυπογραφείο της «Αυγής», Αθήνα 1909.
- Ίων Δραγούμης, *Τα Τετράδια του Ίλιντεν*, επιμέλεια-έκδοση Γιώργος Πετσιάς, Αθήνα 2000.
- Ελευθερουδάκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια, έκδοση Ν. Νίκας & ΣΙΑ Ε.Ε., τομ. 1ος, έκδ. 4η, Αθήνα χ.χ.ε.
- Σπύρος Ευαγγελόπουλος, *Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, τεύχ. Α, Β, εκδόσεις Δανιά, Αθήνα 1987.
- Ιωάννης Καραβίτης, *Ο Μακεδονικός Αγών (απομνημονεύματα)*, τόμ. Α' & Β', επιμέλεια-έκδοση Γ. Πετσιάς, Αθήνα 1994.
- Χριστ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδείσεως*, έκδοση Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, Αθήνα 1942.
- Στέφανος Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη Νο 31, έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970.
- Σταμάτης Ράπτης, *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος*, εκδ. Β', Αναγνωστόπουλος & Πετράκος, Αθήνα χ.χ.ε.
- Λύντια Τρίχα, *καταγραφή Αρχείο Παύλου και Ναταλίας Μελά (φάκελοι 1-16, έγγραφα 1-483)*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1987.
- Παύλος Λ. Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών*, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη Νο 27, έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975.
- M. D. Brancoff, *La Macédoine et sa Population Chrétienne*, librairie Plon, Paris 1905.
- Eberhard Kruger, *Die Siedlungsnamen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1984.

Στρατηγικά³³ φύλλα χάρτου της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού σε κλίμακα 1 : 200.000.

Έδεσσα (Βοδενά) 40° 41°, έκδοση λιθογραφείου Γ. Κοντογόνη, Αθήναι 1909.

Ιωάννινα 39° 40°, έκδοση λιθογραφείου Γ. Κοντογόνη, Αθήναι 1911.

Λάρισα 40° 40°, έκδοση λιθογραφείου Γ. Κοντογόνη, Αθήναι 1910.

Μοναστήριον 39° 41°, έκδοση λιθογραφείου Γ. Κοντογόνη, Αθήναι 1910.

ΙΑΚΩΒΟΣ Ζ. ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ

33. Στρατηγικά φύλλα χάρτου ονομάζονται στη στρατιωτική ορολογία αυτά με κλίμακα από 1: 100.000 έως και 1: 400.000, στα οποία αποτυπώνονται λεπτομέρειες της μορφολογίας του εδάφους των συγκοινωνιών και άλλων στοιχείων των περιοχών στα οποία αναφέρονται. Βλ. σχετ. Γενικό Επιτελείο Στρατού / 3ο Επιτελικό Γραφείο *Τοπογραφία*, Αθήνα 1978, σ. 4.

SUMMARY

Iakovos Aktsoğlu, *Omissions about the Struggle for Macedonia from the Files of Pavlos and Natalia Mela*.

From the section of the file of Pavlos and Natalia Mela that is kept in the Hellenic Literary and Historical Archive (E.L.I.A.) a cryptographic code of communication is presented, used by the secretary of the Hellenic Consulate General at Monastir (today's Vitola), Ion Dragoumis, through five leaves (pages) of handwritten receipts of payment of pecuniary sums for the needs of the national struggle for Macedonia.

These receipts, which have been signed to Ion Dragoumis by the recipients of money, include footnotes by him written in cryptographic code, which explain the real reason for the disposal of particular pecuniary sum. These five receipts have been deposited between April 12th and April 30th, 1903.

The cryptographic code is based on the Latin alphabet. It uses letters from the aforementioned alphabet that replace all the letters of the Hellenic alphabet, as well as the diphthongs.

The same section of the file contains a handwritten "statistical name-plate of Greek³⁴ Orthodox schools of [the village] Emborion and the vicinity" for the school year 1902-1903, that is written and signed by a teacher, named Ilias Dimitrios Bouziotis from Kastoria.

As its date of writing Bouziotis reports March 25th, 1903 and the statistical name-plate is composed of sixteen pages of recordings. The regions that the table refer to are: Emborion, Paleochorion, Langa, Durutlar, Frangots, Trebenon, Komanon, Trepista, Hasanköy that were inside the limits of the sub-district of Kayalar (Kayalar kazası) in the administrative district of Serfitze (Serfice sancağı).

Brancoff D. M. in his book *La Macédoine et sa Population Chrétienne* (1905) classifies the sub-district of Kayalar as one of the regions where the Bulgarian element predominates demographically. The book's references alleged that according to official Bulgarian data [statistics of the Bulgarian Exarchic (schismatic) Church], in the Emborion village two Bulgarian schools existed with 69 students, in the Paleochorion village a public school with 109 students and in the Trepista village a public school with 33 students, while in the Devri village functioned a Bulgarian elementary school with 69 students, ignoring (?) the existence of the aforementioned Greek Orthodox schools.

34. For the author the distinction between Hellenes and Greeks refers to the difference between the subjects of the Hellenic Kingdom and the subjects of the Sublime Port (those called by the Ottoman Turks Rumlar).

164/6

5

"Έμβον παρα' του "Ιωάνη δραμαίρη γίρας οδωμανικής είκοσι (20)
 ει' αφοβήματος άμνητας.

εν Μοναστηρίω 14 Απριλίω 1903

Ο γαβών
 + ο Καζορίας Γερμανός.

ποκε δι' έλκεβη εις έρεμής.
 ποκα εν Κιζιλή δια Κιελοριαν

Η απόδειξη που φέρει ως παραλήπτη χρηματικού ποσού 20 οσμανικών λιρών
 τον Μητροπολίτη Καστορίας Γερμανό (Καραβαγγέλη).

161/6

3

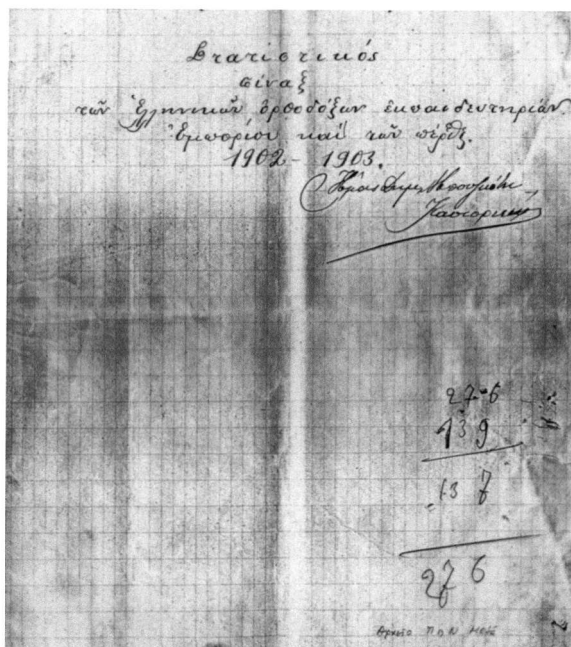
"Έμβον παρα' του "Ιωάνη δραμαίρη γίρας οδωμανι-
 κας είκοσι (20) δια' τρομής και έμπορευμάτων.

εν Μοναστηρίω 12 Απριλίω 1903

Ο γαβών
 Ναύμ Ι. Καλαρρύτης

ποκα εν γαβών δια Μοναστηρίου
 ποκε εν έρεμής εις αρεμής
 εν γαβ.
 εν έρεμής.

Η απόδειξη που φέρει ως παραλήπτη χρηματικού ποσού 20 οσμανικών λιρών
 τον Ναύμ Καλαρρύτη.

Η όγδοη σελίδα του χειρογράφου στατιστικού πίνακος. Η καταγραφή των στοιχείων αναφέρεται στο Δουνουτλάρι.

